

УДК [94:321.1/.6](477:4-44)“653/654”:930.2](09)

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2025.26.4966>

КИЄВО-РУСЬКА ДЕРЖАВА У СВІТЛІ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ І СУЧАСНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО ІМПЕРІЮ

Ольга ЩОДРА

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра давньої історії України та спеціальних галузей історичної науки
вул. Університетська 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: olgashchodra@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-0551-9392

У статті Києво-Руська держава трактується у контексті історій середньовічних імперій. Авторка аналізує історіографію проблеми, еволюцію поняття “імперія” в Середньовіччі і в сучасну епоху. Особлива увага приділяється герменевтичній методології визначення держав як імперій, що домінувала в “старій” позитивістській історіографії. У статті наголошується, що уже в Середньовіччі нівелювалися окремі критерії цієї методології, зокрема, Папа Римський втрачав вплив на вибір імператорів Священної Римської імперії, володіння Римом також перестало відігравати вагомий роль для отримання імператорського титулу. Згідно з герменевтичною методологією, держава вважалася імперією, якщо її правителя сучасники (хроністи, публіцисти) титулували імператорським титулом. Авторка статті дійшла висновку, що Києво-Руська держава відповідала певним критеріям герменевтичної методології. Так, київські князі мали династичні зв'язки з правителями Східної Римської імперії. Вітчизняні і зарубіжні сучасники, зокрема, митрополит Іларіон в “Слові про закон і благодать”, франкський хроніст, автор Бертинських анналіс і арабські середньовічні письменники титулували київських князів тюркським імператорським титулом хаган (каган). Літописці і арабські автори також називали київський князів царями. Для руської правлячої еліти була характерна імперська ідеологія, що проявлялася в публіцистичних творах, в монументальному зодчестві і в живописі. Сучасна методологія дослідження імперій – імперіологія, яка враховує різний історичний досвід існування держав імперського типу, називає імперіями стародавні і середньовічні держави, які за критеріями герменевтичної методології такими не вважалися. З позицій імперіології Києво-Руська держава є класичною середньовічною імперією. У ній проявилися усі основні універсальні критерії держави імперського типу: наявність домінуючого політичного ядра, тобто, метрополії у Середньому Подніпров'ї, насильницький характер експансії і приєднання нових земель, данницькі відносини між метрополією і підвладними провінціями, претензії на домінуючу роль в регіоні Східної і Центрально-Східної Європи.

Ключові слова: Києво-Руська держава, Руський каганат, Руська імперія, великий київський князь, руський каган, руський цар.

Однією з головних тем української середньовічної історії є становлення і еволюція Києво-Руської держави та її перетворення в територіально найбільшу континентальну імперію Середньовіччя. Вона також є ключем для розв'язання низки дискусійних питань політичної і етнічної історії Києво-Руської держави та органічно включає її в європейський історичний процес.

Трактування Русі, як держави імперського типу, має тривалу історіографічну традицію. М. Грушевський, аналізуючи проблему історичної спадщини Русі і претензії на неї Московської держави, порівнював Русь з Римською імперією і вказував, що “сучасна наука, шукаючи генетичного зв'язку, не має права пов'язувати “київський період” з “володимирським періодом”, як їх невідповідно називають як стадії того самого політичного і культурного процесу. Володимиро-Московська держава не була ані спадкоємицею, ані наступницею, вона виросла на своїм корені і відносини до неї Києва можна б скоріше прирівняти, наприклад, до відносин Римської держави до її галльських провінцій”¹.

Навіть в радянській історіографії з її міфологемами про Русь, як “спільну колиску” трьох східнослов'янських народів, і про “давньоруську народність”, як суб'єкт Києво-Руської держави, Русь характеризується, як держава імперського типу. Так, один із творців радянської концепції історії Русі Б. Греков в монографії “Київська Русь” (М., 1953), уникаючи терміну “імперія”, вказував на подібність Русі до держави Каролінгів і тим самим фактично визнавав її імперією. Імперську сутність Києво-Руської держави наголошували Б. Рибаків і В. Пашуто. Б. Рибаків у праці “Перші століття руської історії” (М., 1964), критикуючи костомарівську концепцію Руської федерації, характеризував Русь часів Володимира Великого і Ярослава Мудрого як “ранньофеодальну імперію” або як “єдину авторитарну імперію”. Такий підхід, тобто, обмеження імперського періоду історії Русі другою половиною X – першою половиною XI ст. був обумовлений характерною особливістю “старої” історіографії – порівнювати всі держави, що претендували на статус імперії, зі стародавнім Римом з його жорсткою централізацією.

¹ Михайло Грушевський, “Звичайна схема “русской” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства”, *Український історичний журнал*. № 5. (2014): 203–204.

Радянські історики намагалися поєднати характеристику Русі як держави-імперії з такою невластивою для імперій ознакою як формування єдиної (давньоруської) народності. Так, Б. Рибаків в дослідженні “Руські літописці і автор Слова о полку Ігоревім” (М., 1972) висловив думку, що, в X–XI ст., в період існування Руської імперії, завершується формування давньоруської народності, як її суб’єкта, про що, нібито, свідчить заміна племінних назв: поляни, сіверяни, ільменські слов’яни територіальними: київці, черніговці, новгородці. Однак усталення нових територіальних назв навряд чи можна трактувати як ознаку формування єдиної народності, воно радше свідчить про утвердження в Руській державі нового державного територіально-адміністративного устрою, що поступово витісняв племінний.

Трактування Русі як імперії знаходимо в працях ще одного провідного радянського історика-медієвіста В. Пашуто. Він також вважав, що разом із формуванням імперії формувалася давньоруська народність. На думку дослідника, ця народність включала всі східнослов’янські племена і була суб’єктом Руської імперії, а об’єктом експлуатації були неслов’янські племена, що входили до її складу. Так, у праці “Досвід періодизації історії руської дипломатії (ранній і розвинутий феодалізм)” (М., 1984) В. Пашуто виділяє дві основні функції руської дипломатії – зовнішню, для відносин з іноземними державами і внутрішню – для васальної сфери неслов’янських народів. Твердження В. Пашуто про те, що етнічне ядро Руської імперії нібито становили всі східнослов’янські племена, а об’єктом експлуатації були лише неслов’янські народи спростовують джерела. Так, в Повісті врем’яних літ згадується про сплату древлянами данини Києву². Костянтин Багрянородний також називає слов’янські племена данниками Русі³. Отже, провідні представники радянської історіографії визнавали імперський характер Руської держави, проте їх спроби довести, що в Руській імперії сформувалася єдина давньоруська, або східнослов’янська народність, яка була її суб’єктом, не мають переконливих наукових аргументів.

В сучасній українській історіографії означення Русі як середньовічної імперії є у працях Л. Залізняка⁴, В. Рички⁵, С. Федаки⁶, Л. Войтовича⁷. В монографії С. Федаки зроблена перша у вітчизняній історіографії спроба обґрунтувати імперський статус Києво-Руської держави. Він відійшов від традиційного погляду на імперію, як виключно централізовану державу, а тому не обмежує імперський період епохою Володимира Великого і Ярослава Мудрого. Дослідник доводить, що Русь продовжувала існувати як імперія і у XII ст., трансформувавшись у федерацію (конфедерацію) земель-князівств. Авторка вважає, що хронологію Руської імперії треба розширити, включивши до неї також більш ранній період, оскільки джерела дають підстави говорити про імперський статус Русі в IX ст.⁸

На імперському характері Русі наголошували автори перших шкільних підручників з середньовічної історії України, виданих у 1990-х роках (Г. Сергієнко, В. Смолій, Р. Лях, Н. Темірова). Вони вказували, що формування давньоруської народності є історичним міфом, що Русь була імперією з територіальним ядром (метрополією) у Середньому Подніпров’ї, а її етнічне ядро склали поляни й інші слов’янські племена регіону⁹. Від міфу про давньоруську народність відмовилася також сучасна російська історіографія, представники якої, зокрема автори вузівських підручників з історії, наголошують на тому, що первісна Русь виникла на півночі Східної Європи, і вважають її суб’єктом винятково великоросів¹⁰. В сучасних російських історичних дослідженнях, окрім норманської теорії походження Русі, розробляється також версія, про освоєння і заселення північних регіонів Східної Європи слов’янами південно-західного Балтійського Помор’я. При цьому ревізії піддається не лише концепція первісної Дніпровської Русі, а й слов’янське походження середньодніпровських русів, яких російські дослідники схильні вважати кельтами або аланами.

² “Повесть временных лет. По Лаврентиевской летописи 1377 г.” Текст. (Москва–Ленинград, 1950).

³ Константин Багрянородный, “Об управлении империей”, (Москва: Наука, 1991), 45.

⁴ Леонід Залізник, “Нариси стародавньої історії України”, (Київ: Абрис, 1994), 136–137.

⁵ Володимир Ричка, “Церква Київської Русі (соціальний та етнокультурний аспект)”, (Київ: Інститут історії України НАН України, 1997), 124.

⁶ Сергій Федака, “Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття)”, (Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2000).

⁷ Леонтій Войтович, “Середні віки: хронологія, проблеми періодизації”, *Український історичний журнал*. № 4. (2004): 136–137; Леонтій Войтович, “Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації”, *Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Т. 2. Наукові студії*. (Київ: Інститут історії України НАН України, 2004): 385–394.

⁸ Ольга Щодра, “Утворення Києво-Руської держави і становлення Руської імперії (за повідомленнями Повісті временних літ і Бертинських анналів)”, *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. No. 25 (2025): 35–47.

⁹ Григорій Сергієнко, Валерій Смолій, “Історія України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.” (Київ: Освіта, 1993); Роман Лях, Надія Темірова, “Історія України з найдавніших часів до середини XIV ст.” (Київ: Генеза, 1995).

¹⁰ Ольга Щодра, ““Нова” стара схема російської історії: висвітлення початкової історії Росії в сучасних російських підручниках для вищих навчальних закладів”, *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 37. Ч. 2. (2002): 227–230.

Водночас в українській історіографії 2000-х років проблемі Руської імперії, що має ключове значення для визначення суб'єкта Руської держави, а, отже, і правонаступника її державної спадщини, не приділяється належна увага. Так, означення Русі як імперії зникло з підручників з історії України, написаних у двохтисячних роках. Зайве говорити, яке значення має ця тематика в умовах сучасної “війни історій”, коли відкрити агресію проти нашої держави Росія супроводжує історичною експансією, зокрема, привласненням середньовічної історії України-Руси, яким намагається легітимізувати захоплення українських територій.

Поодиноким спробою повернути тему Руської імперії до наукового обговорення стала монографія О. Головка “Князь Мстислав “Удатний” та його доба”. Відзначаючи дискусійність питання про характер суспільно-політичних відносин в Руській державі, автор схиляється до версії Руської імперії В. Пашуто і вважає її суб'єктом “східнослов'янську етнічну спільність”. Дотримуючись історіографічної традиції, коли імперією вважали лише централізовану державу, він сумнівається в існуванні Руської імперії у XII ст. після її розпаду на удільні князівства¹¹. Такий підхід не враховує досвіду середньовічних європейських імперій, яким на відміну від Риму не була властива жорстка централізація.

У той час, як українські дослідники оминають своєю увагою тему Руської імперії, “імперська” тематика стає щораз більш актуальною в європейській, зокрема, східноєвропейській історіографії. У ній щораз виразніше проявляється тенденція до подолання винятково негативного змісту, який ще донедавна визначав поняття “імперія”. У контексті сучасної геополітики окремі вчені трактують імперії як історично позитивне і навіть прогресивне явище¹². Розвиток ЄС як політичного проєкту також заохочує дослідників вивчати та більш позитивно оцінювати досвід попередніх об'єднувачів Європи – творців Імперії Каролінгів і Священної Римської імперії германської нації.

Тема імперського минулого Росії постійно наголошується в російській історіографії. Сучасні литовські історики і політологи також інтерпретують історію Великого князівства литовського, керуючись критеріями нової методології дослідження імперій – імперіології – та завданнями, які стоять перед сучасною литовською історіографією. Наприклад, автор праці “Непроголошена імперія. Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперій” Зенонас Норкус, так формулює мету свого дослідження: “за допомогою імперіологічного підходу по-новому інтерпретувати факти історії давньої Литовської держави. Така інтерпретація є особливо актуальною у ситуації так званого “поділу спадщини ВКЛ”... іноді учасники поділу (йдеться передусім про деяких білоруських істориків) заходять занадто далеко, повністю “експропріюючи” литовську сторону. Здається, що виявлення імперських рис історії ВКЛ є слушною відповіддю на ці сумнівні тенденції”¹³.

Тенденція до історичної реабілітації імперій характерна також для американської історіографії. Вже сама назва досліджень, як наприклад, праці Лала Діпака “Похвальне слово імперіям: глобалізація та порядок” є доволі красномовною. У ній відомий американський економіст індійського походження називає американського президента Вудро Вільсона найбільшим негідником ХХ ст. за те, що він проголосив принцип самовизначення націй, який призвів до розвалу Австро-Угорської та Османської імперій і тим самим, на думку вченого, уможливив прихід до влади Гітлера¹⁴.

В історіографії тривалий час домінувала герменевтична (ідеографічна) методологія, як одна з типових методологій дослідження історії¹⁵. Згідно з нею імперія є виключно винаходом стародавніх римлян та їх історичною спадщиною. З позицій цієї методології вважати державу імперією можна лише тоді, коли в її назві і в титулі її правителя є претензії на історичну спадщину Риму або намагання зрівнятися з ним, якщо ці претензії зафіксовані в офіційному листуванні або в публіцистичних текстах впливових сучасників. Критерії герменевтичної методології зародилися в Середньовіччі. Дискусії між візантійськими імператорами і королями франків свідчать про те, якого великого значення надавали імперській спадщині Риму і титулам правителів у середньовічній Європі. Щоб надміру не дратувати володарів Візантії, які лише себе вважали спадкоємцями Римської імперії, Карл Великий титулувався

¹¹ Олександр Головка, “Князь Мстислав Мстиславич “Удатний” і його доба”, (Кам'янець-Подільський: “Аксиома”, 2017), 33.

¹² Зенонас Норкус, “Непроголошена імперія. Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперій”, (Київ: Критика, 2016), 1–3.

¹³ Норкус. *Непроголошена імперія*. 3–4.

¹⁴ Lal Deepak, “In Praise of Empires: Globalization and Order”, (New York: Palgrave Macmillan, 2004), 174–178.

¹⁵ Jörn Rusen, “Rekonstruktion der Vergangenheit”, *Grundzuge einer Historik. T. 2.* (Gettingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1986): 80–86.

правлячим імператором Римської імперії (*Carolus Augustus imperator Romanorum gubernans imperium*)¹⁶. Після тривалого конфлікту правителі Візантії визнавали його наступників лише імператорами франків. У відповідь ті стверджували, що правителі Константинополя є лише грецькими імператорами, бо римськими можуть бути тільки ті, які правлять у Римі.

Дискусії між візантійськими і франкськими імператорами послабили семантичний зв'язок між поняттями “імператор” і “володар Риму”: середньовічні інтелектуали міркували, якщо можуть бути імператори грецькі і франкські, то чому не можуть бути британські, іспанські або французькі. І вже середньовічні хроністи почали ширше трактувати поняття “імператор” і “імперія”, аніж спадкоємець і володар Риму. Імператорами стали титулувати монархів, під владою яких перебували інші володарі, а імперією – державу, яка включала кілька державних утворень. Так, у західноєвропейських хроніках X–XI ст. імператорами називали правителів Британії і Піренейського півострова, які підкорили своїй владі королівства та князівства регіону¹⁷. Вони стали “королями королів” або “князями князів”, тобто, імператорами. Імператором, який править п'ятьма королівствами, називав себе данський король Кнут Великий (1016–1035)¹⁸. Титул імператора (царя) прибрав також болгарський правитель Симеон Великий (893–927), якого Візантія після тривалої боротьби, подібно до імператора франків, визнала лише імператором болгар. Імператором титулувався великий литовський князь Ольгерд¹⁹.

Поступово змінювалася ситуація і в Священній Римській імперії, зокрема, Папа римський втратив головну роль в отриманні королями імператорського титулу, яка базувалася на фальшивому Костянтинівому дарі, також змінилися уявлення про правову основу статусу імператора. Так, для отримання титулу імператора Священної Римської імперії стають не обов'язковими володіння Римом і затвердження Папою, досить було обрання імператора зібранням курфюрстів і його коронації кельнським архієпископом. Нові традиції коронації були закріплені у 1356 р. в Золотій буллі Нюрнберзького рейхстагу, у якій Папа римський навіть не згадувався. Однак за традицією до 1530 р. все ж відбувалася ще одна коронація імператора в Римі, яка була лише додатковою церемонією, що не додавала жодних нових повноважень. Свої права на римську імператорську корону німецькі династії почали ґрунтувати на праві завоювання. Подібно правителі Османської держави почали титулуватися імператорами після захоплення Константинополя²⁰.

В сучасній історіографії у визначенні імперії акцентується територіальний аспект. Так, за класифікацією бельгійського історика Джона Гілісена імперії поділяються на “великі”, що є потугами світового масштабу і менші, які є “великими потугами” в масштабі регіону; вони є суверенними державами зі сконцентрованою владою, прагнуть гегемонії і мають більшу територію, ніж інші держави і порівняно довго існують²¹. Дослідник Домінік Лівен вказує, що “імперія є насамперед дуже великою державою... , яка править розлогими територіями і багатьма народами”. У визначенні імперії він також наголошує прагнення до гегемонії та панування над приєднаними народами: “імперія за визначенням – це не демократія, не держава, керована за згодою її народів... вона тримається не на демократичній, а на династичній та трансцендентній легітимізації влади і забезпечує її насамперед збройними силами”²². В Оксфордському довідниковому словнику (2001 р.) імперія охарактеризована як “держава з військово-політичним пануванням над населенням, яке відрізняється в культурно-етнічному відношенні від імперської правлячої етнічної групи та її культури”²³.

Сучасні українські енциклопедії і словники дають визначення імперії, як “складної багатонаціональної держави, утвореної шляхом завоювань чи приєднань нових територій, в якій залежність її складових частин від верховної влади є абсолютною”²⁴. Узагальнюючи, можна виділити

¹⁶ Karl Ferdinand Werner, “L’empire carolingien et le Saint Empire”, *Le concept d’empire / Maurice Duvenger* (ed.) (Paris: Presses Universitaires de France, 1980), 169.

¹⁷ Robert Folz, “The Concept of Empire in Western Europe from the Fifth to the Fourteenth Century”, (London: Edward Arnold, 1969), 40–43; James Muldoon, “Empire and Order. The Concept of Empire. 800–1800”, (New York: St. Martin’s Press, 1999), 54–58.

¹⁸ James Muldoon, “Empire and Order. The Concept of Empire. 800–1800”, 55.

¹⁹ Норкус, *Непроголошена імперія*, 23–25.

²⁰ Ernst Werner. *Translatio imperii ad Turcos: Papstliche Renovatio and Welt kaiseridee nach dem Fall Konstantinopels. Byzantische forschungen*. Т. 11. (1987): 465–472.

²¹ Норкус. *Непроголошена імперія*, 25.

²² Dominik Lieven, “Empire: The Russian Empire and its Rivals”, (New Haven: Yale University Press, 2001), 414.

²³ “The Oxford English Reference Dictionary. Revised Second Edition”. Vol. V. (Oxford: Oxford University Press, 2001): 461.

²⁴ “Енциклопедія історії України” / Гол. ред. В. А. Смолій. Т. 3. (Київ: Наукова думка, 2005): 453–458; “Політологічна енциклопедія: навчальний посібник у 9 томах”, т. 3. / А. О. Карасевич, Л. С. Шачковська. (Умань: ФОП Жовтий О. О., 2016): 140–144.

такі головні критерії імперії, що є у більшості сучасних тлумачень терміну, і які вважаються універсальними:

- I. Насильницький спосіб формування територіальних володінь, охоплення територій багатьох політичних утворень і етносів;
- II. Виділення етнічно і політично домінуючого територіального ядра держави – метрополії;
- III. Експлуатація підкорених народів, їх данницька залежність від метрополії;
- IV. Концентрація політичної, економічної, фінансової влади в одному центрі, здійснення влади шляхом примусу (наявність апарату примусу);
- V. Офіційна ідеологія, якою в Середньовіччі, як правило, була релігія;
- VI. Експансивна зовнішня політика, прагнення до домінування (світового чи регіонального).

Керуючись цими універсальними критеріями, сучасні історики-медієвісти називають імперіями такі політичні утворення, як Ассирія, Мідія, Персія, держави інків і ацтеків, держави Чингісхана і Тимура, Китай часів династії Цинь, Османський султанат та ін., тобто, держави, які не мали ані прямих, ані опосередкованих зв'язків зі спадщиною Риму²⁵.

З позицій сучасної імперіології Києво-Руська держава є класичною імперією, оскільки відповідає усім універсальним критеріям, про що піде мова далі. Однак є також підстави трактувати її як імперію за критеріями герменевтичної методології. Так, уже в перших повідомленнях зарубіжних джерел про Русь вона згадується як держава-імперія, оскільки її правителі наділяються імператорськими титулами. Наприклад, арабські автори VIII-першої половини IX ст. називали правителів слов'ян і русів “малік” (цар), “сахіб” і “хакан”²⁶. Арабський титул “сахіб” означав очільника очільників або правителя очільників, тобто, правителя, під владою якого перебували інші правителі. Середньовічний тюркський титул “хакан” також означав володаря володарів і у той час прирівнювався до європейського титулу “імператор”. На думку дослідників, він “означав верховного сюзерена, який претендує на панування в регіоні” і “абсолютного володаря, якому підкорялося багато різних племен, що управлялися намісниками”²⁷. Носіями цього титулу були могутні верховні правителі, зокрема очільники Великого тюркського каганату і імперії Чингізидів. Цей титул руського князя є беззаперечним доказом незалежності Руської держави та її претензій на домінування принаймні в Східній і Центрально-Східній Європі. Він розвінчує міф про данницьку залежність Русі від Хозарії у IX ст., про яку, окрім копій ПВЛ, не повідомляють жодні інші вітчизняні і зарубіжні джерела. Цей міф, як частина легенди про прикликання варягів, був створений одним із редакторів-фальсифікаторів ПВЛ. З його допомогою він намагався обґрунтувати осідання в Києві бояр Рюрика Аскольда і Діра* та легітимізувати їх правління, як визволителів полян від хозарської залежності. На думку М. Грушевського, хозарської зверхності над полянами в першій половині IX ст. вже не могло бути²⁸. Аргументовано спростовують літописну легенду про полянську данину хозарам також сучасні історики²⁹.

Арабські середньовічні письменники були добре обізнані з титулами азійських і європейських володарів, а тому не випадково для визначення місця Русі в середньовічній міжнародній політичній ієрархії титулюють її правителів імператорськими титулами “цар” і “хакан”. Так, Ібн-Хордадбех в розповіді про титули земних царів вказує, що “цар слов'ян (до яких він відносив русів) називався князь, так само як цар Ірану називався шахиншах, а царі Турка, Тибету і Хозара називалися хаканами”³⁰. Ібн-Русте називає правителя Русі хаканом (хакан-рус) і царем русів³¹. Царями слов'янських правителів іменують також Перський Анонім, Ібн-Фадлан, аль-Масуді, Гардізі³². Правитель русів названий царем

²⁵ Samuel Edward Finer, “*The history of Government from the Earliest Times*”, t. 1. (Oxford: Oxford University Press, 1997), 210–237.

²⁶ Ярослав Ісаєвич, “До історії титулатури володарів у Східній Європі”, *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 2. (2008): 3–4.

²⁷ Ольга Щодра, “Слов'яни і Русь в ранньому середньовіччі. Передумови і початки формування імперії русів”, (Львів: ПП Сорока Т. Б. 2021), 341.

²⁸ Михайло Грушевський, “*Історія України-Руси*”, т. 1. (Київ: Наукова думка, 1991), 396.

* За повідомленнями середньовічних польських хроністів Яна Длугоша і Мацея Стрийковського Аскольд і Дір були нащадками полянського князя Кия.

²⁹ Петро Толочко, “*Київська Русь*”, (Київ: Абрис, 1996), 40.

³⁰ Авраам Гаркави, “*Сказания мусульманских писателей о славянах и русских* (с половины VII века до конца X века по Р. Х.)”, (СПб: Типография Императорской Академии Наук, 1871), 48.

³¹ Андрей Новосельцев, “Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв.”, *Древнейшие государства Восточной Европы*. 1998. (Москва, 2000): 397–398.

³² Щодра, “Слов'яни і Русь в ранньому середньовіччі”, 342.

також в єврейсько-хозарському листуванні в середині X ст.³³ Ці титули означали верховенство руського князя над іншими князями, його претензії на статус князя князів, тобто, імператора. У VIII – першій половині IX ст., коли візантійська імперія ослабла і занепадала під ударами арабів, для арабських і перських письменників східний імператорський титул “хакан” (каган) був не менш, якщо не більш престижний, ніж візантійські титули “імператор” або “базилевс”. До того ж його надання не було обтяжене такими умовами, як володіння Римом, підтримка Папи, претензії на найвищу світську владу над усіма християнами.

Хаканом і водночас королем руський володар іменується в Бертинських анналах (стаття 839 р.) – першому датованому повідомленні про Русь в західноєвропейській хроніці. Вітчизняні публіцисти, зокрема митрополит Іларіон, для підтвердження імператорського статусу руських володарів також називали їх каганами. Так, в “Слові про закон і благодать” Іларіон величає Володимира Святославовича “самодержцем” і “великим каганом нашої землі”, а Ярослава Мудрого – “благовірним нашим каганом”³⁴. В графіті другої половини XI ст. на стіні київської Софії руський князь також названий каганом. Поява тюркського імператорського титулу у правителя Києво-Руської держави, що межувала з Хозарським каганатом, була не випадковою. Так само, як британським і іспанським відгуком на претензії імператорів Священної Римської імперії на зверхність стало титулування своїх королів імператорами і базилевсами, руським відгуком на претензії Хозарії на домінування в регіоні був титул київського князя “хакан”, яким він представлявся на міжнародній арені. Цим титулом наголошувалась незалежність Руської держави і рівність її володаря з хозарським правителем. В умовах певних протиріч між Руссю і Візантією в першій половині XI ст. титулування Іларіоном київських князів каганами мало символізувати незалежність Києва від Константинополя.

Оскільки правитель Русі в зарубіжних джерелах першої половини IX ст. титулується хаканом, Києво-Руську державу цього періоду історики називають Руським каганатом, тобто, Руською імперією. Після утворення Священної Римської імперії германської нації німецькі середньовічні хроністи наділяють правителів Русі здебільшого титулом “король”, що також означав правителя сильної і незалежної держави. Так, Тітмар Мерзебургський називає королями Володимира Великого і Ярослава Мудрого, тоді як їхнього сучасника польського правителя Болеслава Хороброго – князем (dux)³⁵. Німецький хроніст тлумачить етимологію імені Володимир як “володар світу”.

Руські літописці найчастіше називають київських князів великими князями, тобто, князями князів, що, як уже говорилося, також означало імператорський статус. Цей титул вказував, що у підпорядкуванні київських князів були численні племінні князі. У літописному тексті договору князя Ігоря з греками добре видно різницю у статусі київського володаря і місцевих правителів. У ньому повідомляється, що до Візантії прибули послы “от Игоря, великого князя руского и от всякоя княжья...”³⁶. У ньому також вказується, що в руському посольстві беруть участь послы від більш ніж двадцятьох князів, які підвладні великому руському князю. Отже, під владою київського князя у той час перебувало понад двадцять племінних князів, до кожного з яких входило кілька племен. Літописець вказує, що серед численних слов’янських племен, які брали участь у поході князя Ігоря на Візантію в 944 р., були також варяги³⁷, одне із племен балтійських слов’ян. Про те, що влада київського князя поширювалася на північні регіони Центрально-Східної Європи і в середині XII ст., в період розпаду Русі на землі-князівства, свідчить літописна стаття 1148 р. У ній повідомляється, що смоленський князь Ростислав дав київському володарю Ізяславу Мстиславовичу дари від верхніх земель і від варяг³⁸.

У вітчизняних джерелах XI–XII ст. руські володарі іменуються також царями. Ймовірно, це було пов’язано з геополітичною ситуацією, коли Хозарія уже зійшла з історичної арени, тоді як відносини Русі з Візантією продовжували розвиватися у політичній, культурній та релігійній сферах і були скріплені династичними шлюбами. Правителі Русі, починаючи від Володимира Великого, мали родинні зв’язки з імператорами Східної Римської імперії, а князь Володимир Всеволодович ще за життя свого діда візантійського імператора Костянтина IX, який не мав нащадків чоловічої статі, перебрав на себе його родове ім’я Мономах. Сучасники – літописці і публіцисти – неодноразово називали руських князів царями (тобто, цезарями, кесарями), а їх правління – царством або цесарством. Так, у фундаційних грамотах

³³ Щодра, “Слов’яни і Русь в ранньому середньовіччі”, 342.

³⁴ “Слово о законі і благодаті київського митрополита Іларіона”, (Київ: Деркул, 2003), 30, 38.

³⁵ Титмар Мерзебургський, “Хроника в 8 книгах”, 2-е изд. (Москва: Русская Панорама, 2009), 68, 80, 87.

³⁶ “Повесть временных лет. По Лаврентьевской летописи 1377 г.”, (Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1950), 34–35.

³⁷ “Повесть временных лет”, 33.

³⁸ “Полное собрание русских летописей”, т. II, 2-е изд. (СПб: Типография М. А. Александрова, 1908), 369.

галицько-волинських князів, в їх титулатурі царем названо Володимира Великого: “А се... прадід наш, цар Великий Владимир”³⁹. Описуючи розправу киян над князем Ігорем Ольговичем у 1147 р., літописець писав, що повсталі міщани чинили наругу “царському і священному тілу”⁴⁰. У 1154 р., у повідомленні про смерть київського князя Ізяслава Мстиславовича говориться, що “плакала по ньому вся земля руська і всі чорні клобуки, яко по цесареві”⁴¹.

Імперська ідеологія Києво-Руської держави відображалася в монументальному мистецтві. Київські правителі розбудовували свою столицю за взірцем Царгорода, а храми, подібно до константинопольських, прикрашали мозаїками і фресками. Своїм зовнішнім виглядом вони також намагалися уподібнитися до візантійських імператорів. Так, на монетах князя Володимира Великого він зображений в імператорському вбранні і короні. Ідея Русі як великої держави-імперії відображена також в руській публіцистиці. Митрополит Іларіон, згадуючи київських князів X ст., писав, що вони “не в бідній бо і в невідомій землі владарювали, але в Руській, яка відома й чутна в усіх чотирьох кінцях світу” і порівнював князя Володимира Святославовича з візантійським імператором – “великим Костянтином”⁴². Іаков Мніх у “Пам’яті та похвалі князю Руському Володимирі” також вдається до такого порівняння і називає князя “новим Костянтином великого Риму”⁴³. Так само називає Володимира Великого автор Повісті временних літ, повідомляючи у 1015 р. про смерть київського князя⁴⁴. Оскільки у візантійській політичній доктрині Костянтину Великому відводилося особливе місце ідеального взірця імператорської влади, засновника і володаря Нового Риму, то порівняння з ним Володимира Великого є виявом імперських претензій Русі.

Історики-скептики вказують, що попри використання середньовічними авторами означень “хакан” і “цар” в титулах руських князів, вони не були їх офіційними титулами⁴⁵. З формального боку, це справді так. Однак саме за допомогою цих титулів вітчизняні і зарубіжні сучасники відображали у своїх працях реальний геополітичний статус Русі. Анжей Поппе, пояснюючи чому в “Слові про закон і благодать” руський правитель названий каганом, вказує, що “відчуття історичного зв’язку між цісарським титулом і Orbis Romanus підказувало Іларіонові відмовитися від найменування Володимира цісарем. Оцим рішенням про користування титулом кагана Іларіон хотів престиж та значення руського володаря підняти історично обґрунтованим чином”⁴⁶. Арабські географи і, особливо, державні чиновники титулом володаря Русі “хакан” намагалися визначити місце Києво-Руської держави у тогочасній міжнародній політичній ієрархії. Вони не ставили собі за мету возвеличити руських князів або перебільшити міжнародну роль Русі, чим могли грішити вітчизняні літописці. Подібних мотивів не було і в автора Бертинської хроніки – франкського хроніста Пруденція.

Отже, Києво-Руська держава відповідала певним критеріям герменевтичної методології: сучасники титулували її правителів імператорськими титулами “великий князь” (князь князів), “хакан”, “цар”; публіцисти наголошували на рівності руських правителів з візантійськими імператорами, руська правляча династія перебувала у родинних зв’язках з правителями Східної Римської імперії, їй була властива імперська ідеологія, що знайшло відображення в мистецтві і публіцистиці. Окрім того, легендою про проповідування апостола Андрія на київських горах літописці зафіксували претензії Русі як центру християнства.

З погляду сучасної імперіології Русь є класичною імперією, оскільки відповідає усім основним критеріям держави імперського типу починаючи з першої половини IX ст., коли вперше в джерелах згадується Руський каганат. Він охоплював велику територію і мав складну трьохступеневу ієрархічну структуру. За інформацією Анонімної записки (написана не пізніше другої половини IX ст.)⁴⁷, яка містить

³⁹ Олег Купчинський, “Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII–першої половини XIV століть”, (Львів: Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 2004), 402–403.

⁴⁰ ПСРЛ, т. II, 370.

⁴¹ ПСРЛ, т. II, 469.

⁴² “Слово о законі і благодаті київського митрополита Іларіона”, 29–30, 34–35.

⁴³ “Память и похвала Иакова Мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку”, *Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР*, вып. 37 (1963): 74.

⁴⁴ ПВЛ, 89.

⁴⁵ Aleksandr Poppe, “Das Reich der Rus im 10 und 11 Jahrhundert: Wandel der Ideewelt”, *Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas. Bd. 28 (3)* (Wisbaden, 1980): 339; Aleksandr Poppe, „O tytule wielkijksiazecym na Rusi”, *Przegland historyczny T. 54 (3)* (1984): 423–439; Петро Толочко, “Від Русі до України”, (Київ: Абрис, 1997), 67.

⁴⁶ Александр Поппе, “Перші сто років християнства на Русі”, *Варшавські українознавчі записки. Зошит 1.* (Варшава: ОО Василіани, 1989), 23.

⁴⁷ Tadeusz Lewicki, Maria Czapkiewicz, Anna Kmiotowicz., Franciszek Kmiotowicz, “Zródła arabskie do dziejów Słowianszczyzny”, t. II, cz. 2. (Wrocław; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1977), 11–17.

найбільш систематичні повідомлення про народи Східної Європи в арабській літературі IX–першої половини X ст., Русь складалася з трьох великих частин (трьох груп Русі): Куябії, Славії і Арсанії. Арабсько-перські автори X–XI ст. – Перський Анонім, Істархі, аль-Масуді, Ібн-Хаукаль – також вказують на існування трьох груп Русі. До кожної з них входило кілька племінних княжінь. ПВЛ повідомляє, що до Русі входило 15 племінних княжінь. Вони являли собою великі племінні союзи, кожен з яких налічував кілька племен. За даними Баварського географа в середині IX ст. під владою русів були численні племена, які заселяли землі між уграми і хозарами⁴⁸. Костянтин Багрянородний так само вказував, що до складу Русі входила низка Славоній, які були її пактіотами, тобто, данниками⁴⁹. За підрахунками Б. Рибаківа, у 814 р. Русь за розмірами території зрівнялася з Візантійською і Каролінгською імперіями (Б. Рибаків. Київська Русь і руські князівства XII–XIII ст. Москва, 1982).

Однією з універсальних ознак імперії є її утворення насильницьким способом. Процес формування Русі, який добре простежується за літописними повідомленнями IX–X ст., свідчить про насильницький характер руської експансії, наслідком якої стало приєднання (за висловом літописця – “примучення”) інших східнослов'янських і неслов'янських племен до Києва. Часто таке “примучення” не обмежувалося одноразовою військовою акцією Києва, а вимагало кількох військових походів (як, наприклад, у землі радимичів, хорватів, в'ятичів, древлян), оскільки “примучені” племена чинили спротив встановленню данницької залежності. Так, автор ПВЛ повідомляє про повстання древлян у 945 р., під час якого був вбитий київський князь Ігор. Наслідком політики експансії руських правителів було значне розширення території Русі, яка у X ст. стає територіально найбільшою державою Європи зі складною етнічною структурою за рахунок включення чисельних слов'янських, а також угро-фінських і балтських народів та народів північного Кавказу.

Одним з універсальних критеріїв імперії є домінуюче територіальне і етнічне ядро або метрополія. Баварський географ відзначав, що “першим керівним народом, головними людьми” державного об'єднання, яке включало племена між хозарами і уграми, були руси⁵⁰. Літописи свідчать про те, що етнополітичним ядром або метрополією Русі були слов'янські племена Середнього Подніпров'я. Аналіз літописної інформації привів дослідників до висновку, що до XIII ст. літописці вважали Руссю лише територію, що знаходилася в трикутнику міст Київ–Чернігів–Переяслав⁵¹. Так, літописці жодного разу не назвали Руссю Новгородську і Ростово-Суздальську землі, вони радше протиставляють їх Русі. На думку П. Толочка, Русь у вузькому значенні або первісна Русь (або внутрішня Русь Костянтина Багрянородного) – “це ті самі землі, де сиділи колись поляни, сіверяни і древляни, що склали основу ранньодержавного утворення “Русь”⁵². Подібні погляди висловлює також В. Ричка, який локалізує Руську землю IX ст. або метрополію Руської імперії в Середньому Подніпров'ї⁵³. На думку дослідників, створений у V–VII ст. руський союз був тривалим і міцним, оскільки в його ареалі була створена своєрідна і стійка матеріальна культура.

Доказом того, що північні провінції Русі – Новгородська і Ростово-Суздальська, так само, як і Полоцька, не являлися суб'єктами Руської імперії навіть наприкінці XI ст., є той факт, що їхні князі-намісники не були запрошені на Любецький княжий з'їзд 1097 р., на якому розглядалися насущні питання внутрішньої і зовнішньої політики Руської держави, зокрема припинення міжкняжих усобиць і захист руських земель від половецьких набігів. Учасниками з'їзду, скликаному за ініціативи переяславського князя Володимира Мономаха, були київський, чернігівський, смоленський, волинський і галицький князі, онуки Ярослава Мудрого. Рішенням з'їзду за ними у спадкову власність були закріплені головні руські уділи. Якщо відсутність на з'їзді полоцьких князів свідчило про виокремлення білоруських земель зі складу Русі, що розпочалося ще за часів Володимира Святославовича, то доля Новгородської і Ростово-Суздальської земель, як колоніальних провінцій Русі, вирішувалася в метрополії учасниками з'їзду без участі їхніх представників. Ці провінції йшли в додатку до основних удільних княжінь. Так, переможець “русського Вердену” Володимир Мономах зберіг Ростово-Суздальську землю, якою володів і до з'їзду, а також отримав Новгородську землю, яка до того була у володінні київського князя.

⁴⁸ Йоахим Херрман, “Ruzzi, Forsderen liudi. Fresiti. К вопросу об исторических и этнографических основах “Баварского Географа” (первая половина IX в.)”, *Древности славян и Руси*. (Москва: Наука, 1988): 92.

⁴⁹ Константин Багрянородный, “Об управлении империей”, 45.

⁵⁰ Йоахим Херрман, “Ruzzi, Forsderen liudi. Fresiti. К вопросу об исторических и этнографических основах “Баварского Географа” (первая половина IX в.)”, 92.

⁵¹ Ольга Щодра, “Исторична географія України від найдавніших часів до кінця XVIII ст.”, (*Львів: П.П. Оципук М. М., 2016*), 125–126.

⁵² Толочко, “Київська Русь”, 30.

⁵³ Володимир Ричка, “Церква Київської Русі (соціальний та етнокультурний аспект)”, 122, 124.

Відносини залежності слов'янських племен від русів у творах арабських письменників відображалися у формі їх протиставлення русам, яке норманісти трактують як доказ неслов'янського походження русів. Таке протиставлення, зокрема, бачимо у Ібн-Русе і у Гардізі, який користувався його даними. Так, Гардізі повідомляє, що цар русів “бере данину з купців. Вони (руси) постійно в кількості 100 або 200 осіб приходять в країну слов'ян і силою забирають у них корисні предмети”⁵⁴. Ймовірно, що так арабський автор описує полуддя київського володаря, яке до реформи княгині Ольги не було унормованим і супроводжувалося здирствами і свавіллям дружинників київського князя. Однак і після реформи полуддя здирництво та інші зловживання з боку княжих чиновників були звиклим явищем. Тому Володимир Мономах у своєму “Повчанні” наставляє своїх синів: “Куди би ви не йшли походом по своїх землях, не давайте отрокам ні своїм, ні чужим чинити шкоду ні житлам, ні посівам”⁵⁵. Про беззаконня княжих тиунів і рядовичів говориться також у “Слові” Даниїла Заточника⁵⁶. Перський Анонім (X ст.) вказує на існування у русів певної касты воїнів-дружинників, головним завданням яких були походи і набіги на сусідні племена⁵⁷.

За свідченнями джерел, у Руській імперії руси, яким належала керівна роль, становили ядро адміністративного апарату, вони здебільшого були воїнами і мореплавцями-торговцями, тоді як інші слов'янські племена займалися сільським господарством і промислами і сплачували данину Києву. Данництво, так само як міжнародна торгівля і християнізація, було важливим елементом імперської організації Руської держави. Водночас руські князі і бояри намагалися створити собі опору в особі місцевої знаті підкорених народів. Після християнізації місцевий нобілітет поступово залучався до державного управління, отримуючи свою частку державних прибутків.

В Руській державі виразно проявляється така ознака імперії як концентрація влади в центрі – в руках київського князя, який титулується великим князем (князем князів). Київські князі проводили реформи, спрямовані на зміцнення державної централізації. Створення мережі становищ і погостів, які були опорними пунктами великокняжої влади, заснування торговельно-ремісничих центрів, призначення князів-намісників великого князя посилювали владу Києва на місцях. Концентрації влади в руках київського володаря і підвищенню його статусу сприяло також піднесення ролі столиці держави – Києва, розбудова якого за взірцем Константинополя і перетворення в провідний торговельний і культурний центр, були важливими завданнями київських володарів. Про те, що їхні зусилля увінчалися успіхом свідчать згадки у західних хроніках про столицю Русі як одне з найбільших європейських міст, “найпрекраснішу прикрасу Греції”⁵⁸. Переконливим є твердження, що “величезне будівництво, яке розгорнулося в роки княжіння Ярослава і в результаті якого в Києві з'явився свій собор Софії** і свої Золоті ворота, було швидше результатом суперництва столиці Русі зі столицею імперії, а не простого наслідування, копіювання візантійських зразків, як це іноді стверджується”⁵⁹.

До універсальних ознак імперій відносять також їх значний вплив на міжнародні відносини. Найбільш красномовним у Середньовіччі свідченням зовнішньополітичного впливу держав була шлюбна політика. Укладення руськими князями династичних шлюбів майже з усіма правлячими династіями європейських держав є переконливим доказом вагомості ролі Русі та її правлячої династії у міжнародному житті середньовічної Європи. Одруження київського князя Володимира Святославовича з візантійською принцесою Анною, яка, як стверджує Титмар Мерзебургський, спочатку була заручена з імператором Священної Римської імперії Оттоном III⁶⁰, стало екстраординарним явищем в шлюбній дипломатії Візантійської імперії. Її правителі дуже неохоче погоджувалися на укладення міждинастичних шлюбів, оскільки не вважали правлячі династії інших країн рівними собі, а, отже, гідними породичатися з нащадками великого Риму. Цей шлюб був ознакою зростання міжнародного політичного впливу Русі. Ярослава Мудрого, який мав родинні зв'язки зі шведським, французьким, англійським, норвезьким, данським, угорським, польським та візантійським монархами, історики навіть прозвали “тестем Європи”.

⁵⁴ Василий Бартольд, “Сочинения”, т. VIII. (Москва: Наука, 1973), 60.

⁵⁵ ПВЛ, 359.

⁵⁶ “Слово Даниїла Заточника”, *Ізборник (Сборник приведенный литературы Древней Руси)* (Москва: Художественная литература, 1969): 224–235.

⁵⁷ Андрей Новосельцев, “Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв.”, 310–311.

⁵⁸ Титмар Мерзебургский, “Хроника в 8 книгах”, 82; Адам Бременский, Гельмольд, Арнольд Любекский, “Славянские хроники”, (Москва: СПСЛ “Русская Панорама”, 2011), 16.

** Дослідження Надії Нікітенко довели, що собор Софії збудував Володимир Великий.

⁵⁹ Толочко, “Київська Русь”, 79.

⁶⁰ Титмар Мерзебургский, “Хроника в 8 книгах”, 80.

Ідеологічним обрамленням Руської імперії стало християнство, а її важливим структурним елементом – християнська церква. Проекція ідеї єдиного бога на світську владу укріплювала ідею єдиновладдя. Не випадково, наголошуючи вагому роль князя Володимира у хрещенні Русі, митрополит Іларіон називає його самодержцем. Церква підтримувала великого князя і політику експансії, розширення підвладних Києву земель, з данини яких вона отримувала десятину.

Водночас непереконливими є спроби довести етноутворюючу роль християнства і християнської церкви у X–XI ст., як і твердження, що вони, нібито, сприяли формуванню східнослов'янської етнічної спільності⁶¹. Духовенство і церква були насамперед опорою для великого князя і державної централізації, тоді як основна маса насильно охрещеної людності міст, а тим більше сільське населення, у той час вороже ставилися до нової віри і церковних ієрархів, представлених в основному чужинцями-греками. Після християнської реформи Володимира населення Русі століттями продовжувало практикувати язичницькі релігійні культури і обряди, а релігійну ситуацію в Києво-Руській державі найкраще характеризує термін “двовір'я”.

Прийняття християнства князем Володимиром Святославовичем мало головною метою і основним наслідком ідеологічне зміцнення великокняжої влади, тобто, імперії. Важливим стимулом для хрещення руської знаті була її зацікавленість у торговельних відносинах з Візантією. Перший відомий з джерел руський князь Бравлін, який охрестився в Сурожі наприкінці VIII або на початку IX ст., скріпив таким чином укладення русько-візантійської торговельної угоди. Про руських торговців-християн в першій половині IX ст. згадує також Ібн-Хордадбех⁶². Прийняття християнства частиною руської знаті у першій половині IX ст. підготувало ґрунт для хрещення Русі у 860-х рр., про що дізнаємося з “Окружного послання” патріарха Фотія⁶³. Зміцнення великокняжої влади і імперії було лейтмотивом релігійних реформ Володимира Великого.

Через об'єктивні причини централізаторські процеси у Руській імперії мали обмежений характер і супроводжувалися консолідацією в основному панівної верстви і київської правлячої династії, яка поступово утверджувалася на місцях шляхом усунення представників місцевих династій і призначення на місцеві столи намісників Києва. Політична централізація супроводжувалася концентрацією влади в руках київського князя, що проявилось у його титулі “великий князь”, тобто, князь над князями.

Як уже говорилося, в сучасній історіографії висловлюються різні думки щодо існування Руської імперії у XII–XIII ст. Дослідники, які сумніваються в реальному існуванні у той час Руської імперії, вказують на послаблення влади київського князя і розпад держави на землі-князівства⁶⁴. Однак сучасна імперіологія, враховуючи різний історичний досвід існування імперій, не пов'язує імперський характер держави винятково з посиленням монархічної влади і державної централізації, як це вважалося раніше. Імперія може існувати і за республіканського правління в метрополії, і у формі федеративного державного устрою. Так, попри розділення імперії Карла Великого між його нащадками, державна єдність Імперії франків зберігалася. Подібною була ситуацією в Києво-Руській державі після Любецького з'їзду. Певні аналогії можна також провести між Руссю XII–XIII ст. і Литовською імперією другої половини XIV ст. Г. Ловмянській вважав, що після смерті князя Ольгерда “кожен Гедимінович мав право на удільне князівство, тому вся Литовська імперія складалася з уділів, підвладних членам правлячого роду”⁶⁵. Тривалий час у формі конфедерації існувала Священна Римська імперія, у якій подібно до Русі відбувалася боротьба за владу між різними династичними гілками. Вона продовжувала існувати навіть у XVII–XVIII ст., коли після Вестфальського миру 1638 р., у її складі номінально перебувало близько 200 політичних утворень, володарі яких могли оголошувати війну та укладати мир, не беручи до уваги позицію імператора.

Подібно до Священної Римської імперії в середовищі руської правлячої еліти та інтелектуалів XII–XIII ст. набула поширення ідея виборності великого князя. Так, один із київських літописців другої половини XII ст. у низці літописних статей виклав своє бачення ідеального великого князя. Його мали запрошувати кияни і вся Руська земля, князь мав укласти з ними ряд, спадковість престолу була не обов'язковою⁶⁶. На початку XIII ст. галицько-волинський володар Роман Мстиславович, розробляючи

⁶¹ Ричка, “Церква Київської Русі”, 126–128.

⁶² Ібн Хордадбех, “Книга путей и стран”, пер. с араб., коммент. и иссл. Н. Велихановой. (Баку, “ЭЛМ”, 1986), 39.

⁶³ Михайло Грушевський, “Вітми з джерел до історії України-Руси (до половини XI віка)”, *Грушевський. Твори в 50 томах*, т. 6. (Львів: Світ, 2004), 34.

⁶⁴ Головки, “Князь Мстислав Мстиславич “Удатний” і його доба”, 27.

⁶⁵ Henryk Lowmiański, “*Polityka Jagielonów*”, wyd. 2. (Poznań: Wydawnictwo Ponańskie, 2006), 29.

⁶⁶ Борис Рыбаков, “Политические идеи русских летописцев XII в.”, *Польша и Русь. Черты общего и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII–XIV вв.* (Москва: Наука, 1974): 18–22.

свою політичну програму “доброго порядку”, брав за зразок устрій Священної Римської імперії⁶⁷. Федеративний проєкт Романа мав на меті організувати Руську імперію на нових засадах. Він передбачав, що так само як шість німецьких курфюрстів обирали імператора Священної Римської імперії, шість руських князів мали обирати з-поміж себе на з’їзді верховного руського правителя. До його функцій входив захист кордонів Русі і врегулювання конфліктів між князями.

Доказом того, що київські літописці вважали Києво-Руську державу імперією в середині XII ст. є літописна стаття 1148 р., у якій повідомляється, що київський князь Ізяслав Мстиславович, прибувши до смоленського правителя князя Ростислава, “дав (йому) дари від Руської землі і від усіх царських земель”⁶⁸, тобто, держава у той час і надалі поділялася на метрополію (Руські землі) і залежні від неї провінції, або царські (імперські) землі.

Очевидно, що Руська імперія у XII–XIII ст. зазнає суттєвих політичних трансформацій: спадковий інститут великого київського князя (князя князів), що базувався на принципі старшинства (старшого в роді) замінив інститут київського старійшинства, яке здобувалося силою і домовленостями князів, ослабли державна централізація (а деякі землі фактично стали самостійними) і влада великого київського князя. У такому нестабільному стані, коли періоди посилення центральної влади змінювалися періодами княжих усобиць та її ослабленням, Руська імперія проіснувала до початку монголо-татарських завоювань в середині XIII ст., коли була перегорнута остання сторінка її історії. В її надрах зародилися прообрази нових держав, зокрема Галицько-Волинське князівство, або королівство Русі, творці якого з правлячої династії Романовичів продовжили розвиток української державотворчої традиції.

THE STATE OF KYIVAN RUTHENIA IN LIGHT OF MEDIEVAL AND MODERN CONCEPTS OF EMPIRE

Olha SHCHODRA

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Ancient History of Ukraine and Archival Studies
Universytetska str., 1, Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: olgashchodra@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0551-9392>

This article discusses the state of Kyivan Ruthenia in the context of the history of medieval empires. The author analyses the historiography of the issue and the evolution of the concept of “empire” in the Middle Ages and the modern era. Particular attention is paid to the hermeneutic methodology of defining medieval states as empires, which dominated ‘old’ positivist historiography. The article emphasises that already in the Middle Ages, certain criteria of this methodology were undermined, in particular, the Pope lost influence over the choice of emperors of the Holy Roman Empire, and possession of Rome also ceased to play a significant role in obtaining the imperial title. According to hermeneutic methodology, a state was considered an empire if its ruler was given the imperial title by his contemporaries (chroniclers, publicists).

The author of the article concludes that the state of Kyivan Ruthenia met certain criteria of hermeneutic methodology. Indeed, the princes of Kyiv had dynastic ties with the rulers of the Eastern Roman Empire. Domestic and foreign contemporaries, in particular, Metropolitan Hilarion in ‘The Sermon on Law and Grace,’ the Frankish chronicler, author of the *Annals of St. Bertin*, and Arab medieval writers bestowed upon the princes of Kyiv with the Turkic imperial title khagan (khan). Chroniclers and Arab authors also called the princes of Kyiv kings. The Ruthenian ruling elite was characterised by imperial ideology, which manifested itself in journalistic works, monumental architecture and painting.

The modern methodology for studying empires, imperiology, which takes into account the diverse historical experiences of imperial-type states refers to ancient and medieval states as empires, even though they were not considered as such according to the criteria of hermeneutic methodology. From the perspective of imperiology, the state of Kyivan Ruthenia is a classic medieval empire. It manifested all the basic universal criteria of an imperial state: the presence of a dominant political core, i.e., a metropolis in the Middle Dnieper region, the violent nature of expansion and annexation of new lands, tributary relations between the metropolis and the subordinate provinces, and claims to a dominant role in the region of Eastern and Central Eastern Europe.

Keywords: Kyivan Ruthenia, Ruthenian Khaganate, Ruthenian Empire, Grand Prince of Kyiv, Ruthenian Khagan, Ruthenian Tzar.

REFERENCES

- Bahrianorodnyi, Konstantyn. *Ob upravlenii imperiei*. Moskva: Nauka, 1991. (in russian).
Bartold, Vasylyi. *Sochyneniya. T. VIII*. Moskva: Nauka, 1973. (in russian).
Fedaka, Serhii. *Politychna istoriia Ukrainy-Rusi doby transformatsii imperii Riurykovykhiv (ÕII stolittia)*. Uzhhorod: Vydavnytstvo V. Padiaka, 2000. (in Ukrainian).

⁶⁷ Олександр Головка, “Галич і Галицька земля у політиці князів придніпровської та північної Русі (кінець XII–кінець 30-х років XIII століття)”, *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 5. (2011), 117–129.

⁶⁸ *ПСРЛ, т. II*, 369.

- Finer, Samuel Edward. *The history of Government from the Earliest Times*. T. 1. Oxford: Oxford University Press, 1997. (in English).
- Folz, Robret. *The Concept of Empire in Western Europe from the Fifth to the Fourteenth Century*. London: Edward Arnold, 1969. (in English).
- Garkavi, Avraam. *Skazaniya musulmanskikh pisatelei o slavyanakh i russkikh (s poloviny VII veka do kontsa X veka po R. X.)*. SPb: Tipografiya Imperatorskoi Akademii Nauk, 1871. (in russian).
- Herrman, Joachim. “Ruzzi, Forsderen liudi. Fresiti”. K voprosu ob istoricheskikh i etnograficheskikh osnovah “Bavarskogo geografa” (pervaja polovina X v.). *Drevnosti slavian i Rusi*. Moskva: Nauka, 1988. 163–168. (in Russian).
- Holovko, Oleksandr. *Kniaz Mstyslav Mstyslavych “Udatnyi” i yoho doba*. Kamianets-Podilskyi: “Aksioma”, 2017. (in Ukrainian).
- Hrushevskiy, Mykhailo. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. T. 1. Kyiv: Naukova dumka, 1991. (in Ukrainian).
- Hrushevskiy, Mykhailo. “Vyimky z dzherel do istorii Ukrainy-Rusy (do polovyny XI vika)”. *Hrushevskiy, Mykhailo. Tvory v 50 tomakh*. T. 6 Lviv: Svit, 2004. (in Ukrainian).
- Hrushevskiy, Mykhailo. “Zvychaina skhema “russkoi” istorii y sprava ratsionalnogo ukladu istorii skhidnoho sloviaanstva”. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. No. 5. 2014. 203–204. (in Ukrainian).
- Holovko, Oleksandr. “Halych i Halyska zemlia u politytsi kniaziv prydniprovskoi ta pivnichnoi Rusi (kinets XII–kinets 30-kh rokiv XIII stolittia)”, *Kniazha doba: istoriia i kultura*. Vyp. 5. (2011), 117–129. (in Ukrainian).
- Ibn Khordadbekh. *Knyha putei i stran*. Per. s arabskoho, kommentaryi i yssledvanie N. Velykhanovoi. Baku: “Elm”, 1986. (in russian).
- Isaievych, Yaroslav. Do istorii tytulatury volodariv u Skhidnii Yevropi. *Kniazha doba: istoriia i kultura*. Vyp. 2. Lviv, 2008. 3–29. (in Ukrainian).
- Kupchynskiy, Oleh. *Akty ta dokumenty Halysko-Volynskoho kniazivstva XIII–pershei polovyny XIV stolit*. Lviv: Naukove tovarystvo imeni Shevenka u Lvovi, 2004. (in Ukrainian).
- Lal, Deepak. *In Praise of Empires: Globalization and Order*. New York: Palgrave Macmillan, 2004. (in English).
- Liakh, Roman. Temirova Nadiia. *Istoriia Ukrainy z naidavnishykh chasiv do seredyny XIV st.* Kyiv: Heneza, 1995. (in Ukrainian).
- Lewicki, Tadeusz, Czapkiewicz, Maria, Kmiotowicz, Anna, Kmiotowicz, Franciszek. “Zródla arabskie do dziejów Słowiańszczyzny”, t. II, cz. 2. (Wrocław; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1977). (in Polish).
- Lowmiański, Henryk. *Polityka Jagiellonów*. Wyd. 2. Do druku przygotował Krzysztof Pietkiewicz. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2006. (in Polish).
- Muldoon, James. *Empire and Order: The Concept of Empire. 800–1800*. New York: St. Martin’s Press, 1999. (in English).
- Novoseltsev, Andrei. Vostochnye istochniki o vostochnykh slavianach I Rusi VI–IX vv. *Drevneishie gosudarstva Vostochnoi Yevropy*. 1998. Moskva: Vostochnaya literatura, 2000. 310–419. (in russian).
- Norkus, Zenonas. *Neproholoshena imperiia. Velyke kniazivstvo Lytovske z pohliadu porivnialno-istorychnoi sotsiologii imperii*. Kyiv: Krytyka, 2016. (in Ukrainian).
- “Pamyat i pokhvala Iakova Mnikha i zhitie knyazya Vladimira po drevneishemu spisku”. *Kratkie soobshcheniya Instituta slavyanovedeniya AN SSSR*. Vyp. 37. 1953. 338–350. (in Russian).
- Polnoe sobranie russkikh letopisei*. T. II. 2-e izd. SPb: Tipografiya M. A. Aleksandrova, 1908. (in russian).
- Poppe, Aleksandr. “Das Reich der Rus im 10 und 11 Jahrhundert: Wandel der Ideewelt”. *Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas. Neue Folge*. Bd. 28. Wiesbaden. 1980. 334–354. (in German).
- Poppe, Aleksandr. “O tytule wielkijksiazecym na Rusi”, *Przegland historyczny*. T. 54 (3). 1984. 423–439. (in Polish).
- Poppe, Aleksander. “Pershi sto rokiv khrystianstva na Rusi”. *Varshavski ukrainoznavchi zapysky*. Zoshyt 1. Varshava: OO. Vasyliany, 1989. 25–39. (in Ukrainian).
- Povest vremennykh let. Po Lavrentievskoi letopisi 1377 goda*. Moskva: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1950. (in russian).
- Rybakov, Borys. “Polytycheskie idei russkykh letopystsev XII v”. *Polsha i Rus. Cherty obshcheho i svoeobrazya v istorycheskom razvitii Rusi i Polshy XII–XIV vv*. Moskva: Nauka, 1974. 18–22. (in russian).
- Rychka, Volodymyr. *Tserkva Kyivskoi Rusi (sotsialnyi ta etnokulturnyi aspekt)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1997. (in Ukrainian).
- Rusen, Jorn. “Rekonstruktion der Vergangenheit”. *Grundzuge einer Historik*. T. 2. Gettingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1986. 80–86. (in German).
- Serhiienko, Hryhorii, and Smolii, Valerii. *Istoriia Ukrainy z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st.* Kyiv: Osvita, 1993. (in Ukrainian).
- “Slovo Daniila Zatochnika”. *Izbornik (Sbornik prizvedenii literaturi Drevnei Rusi)* Moskva: Khudozhestvennaya literatura, 1969. 224–235. (in russian).
- Slovo o zakoni i blahodati kyivskoho mytropolityta Ilariona*. Kyiv: “Derkul”, 2003. (in Ukrainian).
- Shchodra, Olha. *Istorychna heohrafiia Ukrainy vid naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st.* Lviv: P.P. “Oshchypok M. M.”, 2016. (in Ukrainian).

- Shchodra, Olha. “Utvorennia Kyievo-Ruskoi derzhavy i stanovlennia Ruskoi imperii (za povidomlenniamy Povisti vremennykh lit i Bertynskykh annaliv)”. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu*. ¹ 25. 2024. 35–47. (in Ukrainian).
- Shchodra, Olha. *Sloviany i Rus v rannomu serednovichchi. Peredumovy i pochatky formuvannia imperii rusiv*. Lviv: P. P. Soroka T. B. 2021. (in Ukrainian).
- Titmar Merzeburgskii. *Khronika v 8 knigakh*. 2-e izd. Moskva: Russkaya panorama, 2009. (in russian).
- Tolochko, Petro. Kiev – sopernik Konstantinopolya. *Yuzhnaya Rus i Vizantiya*. Kyiv: Naukova dumka, 1991. 5–12. (in russian).
- Tolochko, Petro. *Kyivska Rus*. Kyiv: Abrys, 1996. (in Ukrainian).
- Tolochko, Petro. *Vid Rusi do Ukrainy* Kyiv: Abrys, 1997. (in Ukrainian).
- Vojtovich, Leontiy. “Seredni viki: hronologiya, problemy periodyzatsiyi”. *Ukrayinskyj istorychnyj zhurnal*. No. 4. 2004. 136–137. (in Ukrainian).
- Vojtovich, Leontiy. “Feodalizm v ukrainskykh zemliakh: problemy isnuvannia i periodyzatsii”. *Istynu vstanovliuie sud istorii. Zbirnyk na poshanu Fedora Pavlovycha Shevchenka. T. 2. Naukovi studii*. K.: Instytut istorii Ukrainy. 2004. 385–394. (in Ukrainian).
- Werner, Ernst. Translatio imperii ad Turcos: Papstliche Renovatio and Welt kacseridee nach dem Fall Konstantinopels. *Byzantische forschungen*. T. 11. 1987. 465–472.
- Werner, Karl Ferdinand. *L’empire carolingien et le Saint Empire. Le concept d’empire*. Paris: Presses Universitaires de France, 1980. (in French).
- Zalizniak, Leonid. *Narysy starodavnoi istorii Ukrainy*. Kyiv: Abrys, 1994. (in Ukrainian).